

گونه‌شناسی خانه‌های تاریخی در بافت قدیم شهر اردبیل *

سید مهدی حسینی‌نیا^I، کریم حاجی‌زاده‌باستانی^{II}، حبیب شهبازی شیران^{III}،
رضا رضالو^{IV}، شاهرخ شیدایی^V

شناسه دیجیتال (DOI): 10.22084/nbsh.2020.21973.2162
تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۴/۰۸، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۶/۱۱
نوع مقاله: پژوهشی؛ صص: ۱۸۹-۲۱۴

چکیده

یکی از عناصر اصلی باقی مانده از بافت کهن شهر اردبیل، خانه‌های تاریخی است. با توجه به شیوه زندگی و رشد شهرنشینی در طی سالیان اخیر، بسیاری از این بناها تخریب و یا در معرض نابودی قرار گرفته‌اند. با توجه به این امر، معرفی و گونه‌شناسی خانه‌های تاریخی شهر اردبیل و عناصر کالبدی و نگرش‌های فرهنگی و اجتماعی بر ساخت آن‌ها ضروری است. روش تحقیق به صورت تاریخی-تحلیلی بوده و گردآوری اطلاعات برپایه مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی است. پژوهش حاضر به دنبال پاسخ‌گویی به این پرسش‌هاست؛ از نظر کالبدی خانه‌های این شهر را به چند گونه می‌توان تقسیم کرد؟ چه ویژگی‌هایی بر ساختار کلی آن‌ها تأثیرگذار بوده‌اند؟ نتایج پژوهش حاضر دسته‌بندی خانه‌های تاریخی شهر براساس ویژگی‌های پلان و شکل حیاط، جهت‌گیری بنا و تالار اصلی، مشخصات سردر خانه‌ها و نحوه ورود به فضاهای مختلف بنا، اهمیت بازشوها و نسبت اندازه آن‌ها، مصالح و سازه و تزئینات به‌کاررفته در آن‌ها است. بر این اساس می‌توان آن‌ها را از لحاظ گونه‌شناسی به چهار دسته تقسیم‌بندی کرد: دوره قاجار با فرم درون‌گرایی، شامل گونه اول: خانه‌هایی با طرح حیاط صلیبی شکل با بافت فشرده و تودرتو، گونه دوم: خانه‌های چند قسمتی با چند حیاط و یا نمای اصلی، در دو مورد در کنار فضاهای تجاری. گونه سوم: خانه‌هایی با طرح ایوان‌دار با داشتن تناسب بازشوی بزرگ. گونه چهارم: در دوره پهلوی اول با فرم برون‌گرایی، بناهایی با استقرار توده حجمی در یک سمت بالاتر از سطح حیاط، با تأکید بر اهمیت به نمای بیرونی بنا؛ هم‌چنین الگوهای فرهنگی و اجتماعی مانند: توجه بر رعایت اصل محرمیت در قسمت‌های مختلف بنا، تفکیک فضاهای ساختمانی در مقیاس عظیم با دارا بودن فضای عمومی، خصوصی و خدمه و در مقیاس کوچک‌تر، به صورت بناهایی با آذین‌بندی زیاد و یا ساده نشان از رتبه‌بندی اجتماعی صاحب‌خانه‌ها می‌رساند. در خانه‌های دوره پهلوی در الگوهای فرهنگی و اجتماعی تغییرات عمده‌ای به وجود آمد، الگوبرداری از معماری غربی؛ در مواردی چون: حذف حیاط اندرونی، توجه به تزئینات بیرونی بنا و استفاده از پله‌های داخلی به صورت آشکار و بر روی محور میانی خانه قابل مشاهده است.

کلیدواژگان: اردبیل، خانه‌های تاریخی، دوره قاجار، دوره پهلوی اول، گونه‌شناسی خانه‌ها.

I. دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق‌اردبیلی، اردبیل، ایران.
II. دانشیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق‌اردبیلی، اردبیل، ایران. (نویسنده مسئول).
k_hajzadeh@uma.ac.ir
III. استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق‌اردبیلی، اردبیل، ایران.
IV. دانشیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق‌اردبیلی، اردبیل، ایران.
V. دانش‌آموخته باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه محقق‌اردبیلی، اردبیل، ایران.

* مقاله حاضر مستخرج از رساله دکتری «سید مهدی حسینی‌نیا»، تحت عنوان: «بررسی و مطالعه بافت تاریخی معماری اسلامی شهر اردبیل» در گروه باستان‌شناسی دانشگاه محقق‌اردبیلی با راهنمایی: کریم حاجی‌زاده باستانی و حبیب شهبازی شیران و مشاوره رضا رضالو، نگارش و تدوین شده است.

مقدمه

«خانه‌ها» عموماً در مطالعات سیر تحولات تاریخی معماری و بافت شهری با توجه به فراوانی بالای آن‌ها از اهمیت ویژه‌ای برخوردار هستند. این ابنیه، علاوه بر ارزش تاریخی، نشان‌دهنده سبک زندگی مردمان، نگاه اجتماعی، فرهنگی و همچنین توجه به اقلیم منطقه بر ساخت آن‌ها است. بافت کهن شهر اردبیل با توجه به سابقه چندصد ساله آن در مبحث شهرسازی اسلامی، از جمله موارد بسیار مهم در حوزه مطالعات شهرسازی اسلامی است. گفتنی است خانه‌های قدیمی زیادی در این شهر باقی‌نمانده و همه آن‌ها متعلق به قرون متأخر و عموماً شامل دوره‌های قاجار و پهلوی هستند. بناهای محدودی از دوره پهلوی باقی‌مانده است که بیشتر شامل ساختمان‌های آموزشی و حکومتی هستند. این امر می‌تواند به دلیل سیاست دوره پهلوی اول باشد که در این دوره در کل کشور بناهای حکومتی نسبت به خانه‌ها، با کیفیت ماندگاری بیشتری ساخته شدند. درباره خانه‌های سنتی این شهر باید گفت که هم‌اکنون تعدادی از این ابنیه مرمت و نوساز شده و با تغییر کاربری آن‌ها از انهدام کلی جلوگیری شده است و بقیه بناها یا تخریب شده‌اند یا در حال تخریب هستند. بررسی‌ها نشان می‌دهند، مطالعات محدودی بر روی این خانه‌ها صورت گرفته و شناخت جامعی نسبت به آن‌ها وجود ندارد؛ در صورتی که با برنامه‌ریزی درست و احیای این گونه بناها، می‌توان شاهد بالندگی و ترقی آن‌ها، به‌ویژه در حوزه گردشگری فرهنگی بود. در این پژوهش به منظور حفاظت از هویت معماری شهر اردبیل، گونه‌شناسی انواع خانه‌ها و خصوصیات کالبدی و تزئینی آن‌ها مورد توجه قرار گرفته و برای رسیدن به این مقصود، سعی شده، شناختی از ویژگی‌های خانه‌های تاریخی شهر در قالب گونه‌شناسی کالبدی و تزئیناتی صورت گیرد.

پرسش‌های پژوهش: پرسش‌های پژوهش بدین شرح است: ۱- از نظر کالبدی خانه‌های این شهر به چند گونه می‌توان تقسیم کرد؟ ۲- چه ویژگی‌هایی بر ساختار کلی خانه‌های تاریخی این منطقه تأثیرگذار بوده‌اند؟

روش پژوهش: روش پژوهش حاضر به صورت موردپژوهی و با استفاده از روش توصیفی و تحلیلی، با بهره‌گیری از مطالعات گونه‌شناسی معماری، خانه‌های تاریخی شهر اردبیل، براساس ساختار شکلی فضایی در بستر تاریخی و توجه به اقلیم و نگرش‌های فرهنگی و اجتماعی مورد توجه قرار گرفته‌اند. برای این منظور در این پژوهش تلاش شده است با رجوع به منابع اسنادی و کتابخانه‌ای، هم‌زمان با حضور میدانی در بناهای بافت تاریخی شهر اردبیل که در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است، به‌عنوان جامعه آماری بررسی و تحلیل شوند. شیوه پیش‌برد بحث در گونه‌شناسی خانه‌ها براساس مؤلفه‌هایی چون: ویژگی‌های کلی مانند پلان و شکل حیاط، تأثیر بادهای غالب شهر در جهت‌گیری بنا و تالار اصلی، مشخصات سردر خانه‌ها و نحوه ورود به قسمت‌های مختلف بنا، اهمیت بازشوها و نسبت اندازه آن‌ها، مصالح و سازه و تزئینات به‌کاررفته مورد تحلیل قرار گرفته است. پژوهش حاضر بر روی بناهای ثبت شده در فهرست آثار ملی شامل ۱۵ نمونه از دوره قاجار، و ۲ نمونه از دوره پهلوی اول است.

پیشینه پژوهش در ارتباط به گونه‌شناسی در خارج و داخل ایران

پژوهش‌های انجام‌شده در موضوع مقاله حاضر، از دو باب تاریخچه گونه‌شناسی در جهان و تاریخچه آن در ایران و منطقه مورد مطالعه، قابل بررسی است؛ در حوزه پژوهش در بافت‌های تاریخی، اولین بار مطالعاتی در مناطقی از جهان صورت‌گرفته است. در سال ۱۹۹۰ م.، مبحث گونه‌شناسی در دانشگاه‌های «هاروارد»، «ام آی تی» و «بیرمنگام» به مباحثه گذاشته شد و پیامد آن مقالاتی در این باب بود (معماریان و طبرسا، ۱۳۹۲). روش برخورد مدرسه «موراتوری» در ایتالیا با این مقوله با هدف بهره‌گیری کاربردی از گونه‌شناسی در راستای دستیابی به الگوی طراحی مناسب مورد توجه قرار گرفت (معماریان، و همکاران، ۱۳۹۱)؛ هم‌چنین، دسته‌بندی خانه‌های حیاط‌دار «لس آنجلس» (Polyzoides et al., 1992)، گونه‌شناسی خانه‌های روستایی و شهری «آمریکای شمالی» (Hall, 1995)، روند شکل‌گیری «شهر نیویورک» (Plunz, 2016)، اشاره کرد. مطالعاتی هم در حوزه گونه‌شناسی خانه‌ها در ایران صورت‌گرفته است که به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود؛ «طاهری» و همکاران (۱۳۹۸)، در مقاله «به مقایسه تطبیقی گونه‌شناسی سازمان فضایی و عناصر کالبدی دوره‌های قاجار و پهلوی در خانه‌های سنتی شهر کرمانشاه» پرداخته‌اند. «حسینی» و همکاران (۱۳۹۷)، در مقاله «گونه‌شناسی خانه‌های سنتی اراک»، به بررسی جهت‌گیری عمومی بناهای مسکونی، عناصر معماری بناهای مسکونی، کالبدی و اجزای آن به تفکیک نام و کاربرد آن‌ها در خانه‌های قدیمی مورد بررسی قرار داده‌اند. «حناچی» و همکاران (۱۳۹۶)، در مقاله «گونه‌شناسی خانه‌های تاریخی بافت قدیم شهر مشهد، از اوایل قاجار تا اواخر پهلوی اول»، به مطالعه ویژگی‌های شکلی و جهت‌گیری واحدهای مسکونی پرداخته‌اند و تأثیر اقلیم منطقه را نیز مورد توجه قرار داده‌اند. «خاکپور» و همکاران (۱۳۸۹)، در مقاله «گونه‌شناسی خانه‌های بافت قدیم رشت»، به دسته‌بندی و تفکیک انواع الگوهای معماری خانه‌های این بافت اشاره کرده‌اند. «قاسمی‌سیچانی» و همکاران (۱۳۸۹)، در مقاله «گونه‌شناسی خانه دوره قاجار در اصفهان»، به بررسی و گونه‌شناسی خانه‌های دوره قاجار در شهر اصفهان پرداخته است. مطالعات مرتبط با مبحث خانه‌های تاریخی شهر اردبیل عموماً در حوزه ثبتی بناها و هم‌چنین طرح جامع بافت شهر بوده است. مطالعه سازمان بهسازی و نوسازی شهر اردبیل (۱۳۸۷)، با عنوان «مطالعه برنامه راهبری حفظ و احیای بافت با ارزش فرهنگی تاریخی شهر اردبیل»، انجام شده که در این طرح به بررسی بافت تاریخی شهر پرداخته شده و توصیف برخی از خانه‌ها در این طرح آمده است. در پژوهشی دیگر که در دانشگاه «محقق‌اردبیلی» توسط «یوسفی‌تذکری» (۱۳۸۴)، با عنوان «نگاهی به خانه‌های تاریخی اردبیل»، انجام شده که به توصیف انواع خانه‌های شاخص بافت تاریخی شهر پرداخته و هم‌چنین با خانه‌های دوره معاصر و حال مقایسه کرده است.

روند دگرگونی حیات کالبد شهر اسلامی اردبیل با تأکید بر دوره قاجار و پهلوی

در قرون اولیه اسلامی، فضایی به نام «مسجد»، حصار بزرگ دور شهر با دروازه‌هایی

در چهار طرف و بازار صلیبی شکل، بافت هسته اصلی شهر را تشکیل داده بود (صفری، ۱۳۸۴: ۲۶). در دوره سلجوقیان تا زمان حمله مغولان، شهر با وجود حملات مکرر تاحدودی آباد بوده است. بر طبق منابع تاریخی این دوران، شهر دارای حصار محکم (حموی، ۱۳۸۰: ۱۴۵)، بنای جمعه مسجد و تعدادی دروازه بوده است (پیغامی، ۱۳۸۸: ۷۶). در سده‌های پنجم تا زمان تشکیل حکومت صفویه، درباره این شهر و رونق آن کمتر بحث شده و بیشتر از کشتار مردم و تخریب حصار و بناهای آن سخن به میان آمده است (حموی، ۱۳۸۰: ۱۴۵؛ ابن حوقل، ۱۳۴۶: ۸۱-۸۳؛ ابن خلدون، ۱۳۶۸: ۷۲۹-۷۳۴). در اوایل سده هشتم اردبیل به شهری کوچک و تاحدی دور از مسیر رفت و آمد بدل شده بود (هدایتی، ۱۳۹۱: ۶۱). در دوره صفویان شهر اردبیل به دلیل پایتخت مذهبی ایران از ارزش فراوان برخوردار بود. در این زمان، شهر پنج دروازه و خیابان داشته است و میدان بزرگ شهر با ۳۰۰ متر طول و ۵۵۰ متر عرض وسعت داشت است. مکان‌هایی مانند: بازار، کاروانسراها، مدارس، خانه‌ها و مساجد زیادی در این شهر ساخته شده بود.

در دوره قاجار تا پهلوی که بنیان ساخت خانه‌های مورد بحث در این زمان بوده، ساختار شهر را فضاهایی مانند: مجموعه بقعه شیخ صفی‌الدین، بازار، جمعه مسجد، حصار شهر، ارگ حکومتی و سایر فضاهای شهری را تشکیل داده بود. بافت شهر متشکل از کوچه‌هایی پیچ در پیچ، راسته‌کوچه‌ها و بازار و مجموعه‌ای از خانه‌ها بوده است. اردبیل در دوره قاجار با خط فرضی به دو قسمت «حیدری» و «نعمتی» تقسیم شده است. از سال ۱۲۶۰ ه.ش. جمعیت شهر افزایش یافت. خانه‌ها و محله‌های جدیدی به آن اضافه گردید (سازمان بهسازی و نوسازی شهر اردبیل، ۱۳۸۷: ۲۷). در دوره پهلوی حوادث مهمی در حیات شهر روی داد که در اواخر آن سیمای بافت قدیمی شهر را به کلی دگرگون کرد. شهرداری اردبیل از سال ۱۳۰۳ ه.ش. به دنبال تأسیس، شروع به عریض کردن محلات و کوچه‌ها نمود. کشیدن خیابان و نخستین موتور برق در شهر در سال ۱۳۰۷ ه.ش. و تحولاتی دیگر در شهر به وقوع پیوست. با شروع دهه ۴۰ شمسی تحولات اقتصادی اجتماعی و کالبدی و عمیقی در شهر روی داد. شهر توسعه زیادی یافت و شهر قدیمی در میان شهر شهرسازی جدید قرار گرفت. تحولات شهری جدید بر زندگی و نوع فعالیت مردم اثر گذاشت، به طوری که کالبد شهر هم متأثر از آن شد. فناوری جدید، زمینه ساخت بناهای بزرگ را فراهم کرد. مصالح جدید تغییرات در سیمای ساختمان موجب شد. ساخت و سازهای جدید و شکل‌گیری فضاهای شهری را متفاوت از سیمای قبلی ممکن نمود. محلات قدیمی توسط خیابان‌ها بریده شد. محلاتی جدید براساس الگوهای جدید شکل گرفت (همان: ۲۹-۲۸). احداث دو خیابان دیگر در نیمه دوم دهه ۴۰ شمسی، علاوه بر تغییرات عمده در بافت قدیمی شهر، ارتباط محلات مسکونی با بازار قطع شد. این امر منجر به گسستگی کالبدی بافت یکپارچه شهر قدیم شد و در راستای تحقق این امر بسیاری از فضاهای باارزش قدیمی از بین رفتند (زیادی، ۱۳۸۹: ۱۲۴).

ویژگی‌های بافت کهن و معرفی خانه‌ها در سیستم شهری شهر اردبیل

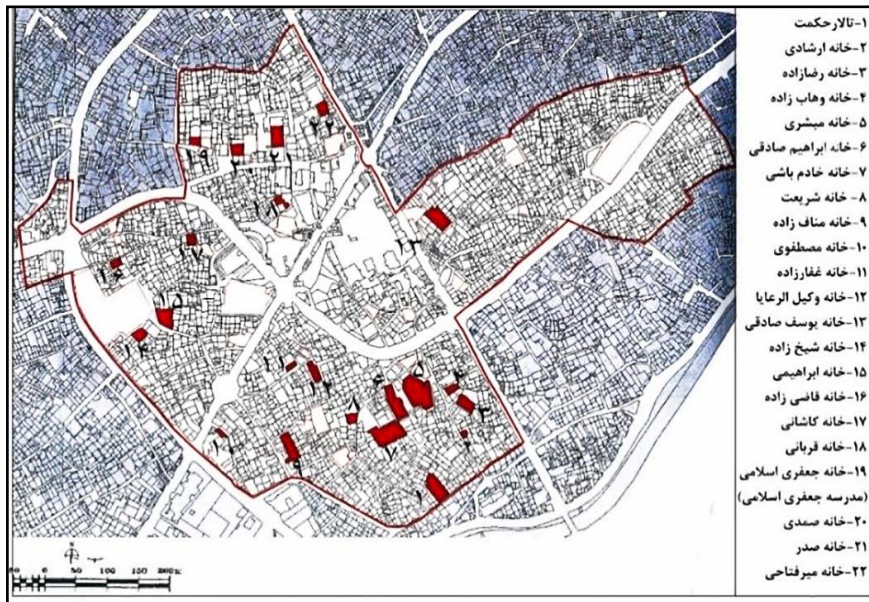
بافت شهری امروزی اردبیل به صورت شعاعی-حلقوی است و از چند حلقه و تعدادی خیابان‌های شعاعی تشکیل شده است. محدوده‌ای که داخل اولین حلقه واقع شده است (رینگ مرکزی)، به طور عمده محدوده بافت قدیم اردبیل را شامل می‌شود. به طور کلی محلات اصلی قدیمی شهر که خوشه‌های عمده تشکیل دهنده بافت قدیم شهر هستند، عمدتاً در داخل محدوده بافت قدیم قرار گرفته‌اند (سازمان بهسازی و نوسازی شهر اردبیل، ۱۳۸۷: ۳۰). این محلات قدیمی شهر که خانه‌های مورد بحث در آن‌ها قرار دارند بدین شرح است: محله اوچ‌دکان ۲، محله تابار یا طوی، محله شیخ صفی، محله ارمنستان، محله پیرعبدالملک (شکل ۱). در شکل ۲، مهم‌ترین خانه‌های برجای مانده و ثبت شده در آرشیو میراث فرهنگی استان، به همراه پلان و مکان‌گزینی آن در بافت امروزی شهر آمده است.

► شکل ۱. محدوده محلات قدیمی شهر (آرشیو میراث فرهنگی، با تغییرات توسط نگارندگان، ۱۳۹۸).

ویژگی‌های کلی معماری و تزئینی بناهای معرفی شده

خانه‌های ساخته شده در نواحی کوهستانی به صورت حیاط‌دار مرکزی احداث می‌شدند. با این تفاوت که اتاق‌های واقع در سمت شمالی حیاط از سایر قسمت‌ها بزرگ‌تر و وسیع‌تر است و تالار یا اتاق اصلی نشیمن خانه در همین سمت واقع شده است. این روش به دلیل استفاده از نور خورشید و حرارت آفتاب در زمستان است. در سایر قسمت‌های حیاط، انباری و فضاهایی مانند خدمه و یا سرویس‌های بهداشتی مورد استفاده قرار می‌گیرد. این خانه‌ها اغلب دارای زیرزمین یا سقف کوتاه در زیر قسمت زمستان نشین هستند که در تابستان به دلیل این‌که هوای آن نسبتاً خنک است. جهت سکونت اهل خانه می‌باشد (قبادیانی، ۱۳۹۳: ۱۰۳). در خانه‌های این نواحی کف حیاط ساختمان‌ها یک تا یک و نیم متر پایین‌تر از پیاده‌رو است تا آب جاری در جوی‌ها و نهرها را بتوان به باغچه در حیاط و یا از انبار واقع در زیرزمین

شکل ۲. مهم‌ترین خانه‌های سنتی در بافت تاریخی شهر اردبیل (آرشیو میراث‌فرهنگی، با تغییرات کلی توسط نگارندگان، ۱۳۹۸).

هدایت نمود. احجام مکعب و مکعب مستطیل، قطر زیاد دیوارها، بازشوهای نسبتاً کوچک، سقف کوتاه و ارتفاع تالارها و اتاق‌ها مشخصه خانه‌های مناطق کوهستانی است (همان: ۱۰۵ و ۱۰۴). مصالح خانه‌ها، غالباً خشت، آجر و آهک بوده ولی پی خانه‌ها را همواره با سنگ لاشه و آهک می‌گرفتند و نمای ساختمان را تا آزاره، یعنی تا زیر پنجره‌ها، با سنگ‌های حجاری شده و به بالا با آجر می‌ساختند و جرز آجرها را با گچ بند می‌کشیدند (صفری، ۱۳۷۱: ۲۴۸). با توجه به اقلیم شهر اردبیل، جهت‌گیری بیشتر خانه‌ها به سمت جنوب شرقی و شمال غربی است. تالار اصلی رو به آفتاب بوده و حیاط به شکل صلیب (تعدادی از خانه‌ها) ساخته شده است. دیوارها معمولاً کوتاه ساخته می‌شد. پلان خانه‌ها عموماً به شکل متقارن بوده، بدین‌گونه که در وسط ساختمان تالاری بزرگی به شکل مستطیل که در پشت و به موازات آن معمولاً آشپزخانه یا مطبخ قرار دارد. خانه بعضی از ثروتمندان به صورت دو تالار ساخته می‌شد. به‌طور معمول در طرفین شرقی و غربی تالار اصلی، دو دهلیز یا راه‌رو که حالت توزیع‌کننده دارد، ساخته شده است و در کنار هر یک از آن‌ها یک اتاق ساخته می‌شد. در تعدادی از خانه‌ها به جای دو دهلیز، فضای مربعی‌شکلی که گوشوار بوده، توزیع‌کننده فضاهای داخلی است. در زیر تالار، معمولاً زیرزمینی ساخته شده است که در قسمتی از آن حوض یا چاه آبی به چشم می‌خورد. معمولاً در خانه‌های بافت قدیمی اردبیل، هنرهایی چون: اُرسی‌سازی در پنجره‌ها، مقرنس‌کاری‌ها، نقاشی‌ها، گچ‌بری‌ها و تزئینات آجرکاری به چشم می‌خورد (یوسفی‌تذکری، ۱۳۸۴: ۱۷-۱۲).

براساس شواهد موجود، قدیمی‌ترین خانه‌های مسکونی سنتی در بافت تاریخی اردبیل به دوره قاجار تا پهلوی اول تفکیک شده، که با معرفی نمونه‌هایی برای هر دوره، به تأثیر عوامل جغرافیایی در جهت‌گیری خانه‌ها، عوامل کالبدی و تبیین الگوهای فرهنگی و اجتماعی براساس اطلاعات و شواهد موجود اقدام شده است.

مشخصات خانه‌ها برحسب دوره‌های زمانی

دوره قاجار: قدیمی‌ترین نمونه‌های خانه‌های ثبت‌شده متعلق به دوره قاجار بوده است. خانه‌های جعفری اسلامی، مبشری، صادقی، ابراهیمی، میرفتاحی، حکمت، وکیل‌الرعیایا، خادم‌باشی، نوروزی‌زینالی، ریسی، آصف، ارشادی و چند خانه دیگر، قدیمی‌ترین خانه‌های ساخته‌شده در این شهر هستند. در خانه‌های ساخته‌شده در اردبیل که از دوره قاجار باقی‌مانده، حیاط نقش اصلی را داشته است که از طریق یک هشتی (غالب خانه‌ها) به داخل حیاط وارد می‌شدند و مجموعه‌ای از اتاق‌ها حول محور این حیاط قرار گرفته‌اند. در این دوره، اغلب جزرها و بخش‌های اصلی و نمای خانه‌ها را با آجر و سایر قسمت‌ها را از خشت می‌ساختند. دیوارهای باربر و جزرها، ضخیم‌تر از سایر دیوارها بودند و اتاق‌ها براساس ارزش و جایگاه خود در بنا دارای ابعاد متفاوت از اتاق کوچک سه‌دری تا اتاق‌های بزرگ پنج و هفت‌دری ساخته می‌شدند. اتاق‌های مهم‌تر در امتداد محورهای تقارن اصلی بنا واقع شده و درها و پنجره‌ها از ابعاد هماهنگ به شکل چهارگوش برخوردار بودند.

معماری ایران تا اوایل دوره قاجار کمابیش تحت‌تأثیر عوامل و پدیده‌های داخلی، نوعی تطور و تحول‌گند و آرام و پیوسته داشت، اما در ادامه به تدریج تحت‌تأثیر گسترش روابط با کشورهای غربی عناصر و آرایه‌های معماری اروپایی هم‌چون: سرستون‌های تزئینی، سنتوری و سایر موارد تقلید شد (سلطان‌زاده ۱۳۹۶: ۱۱۶). این تحول در آرایه‌های کاربردی و تزئینی معماری در برخی از خانه‌های سنتی این شهر مشهود است.

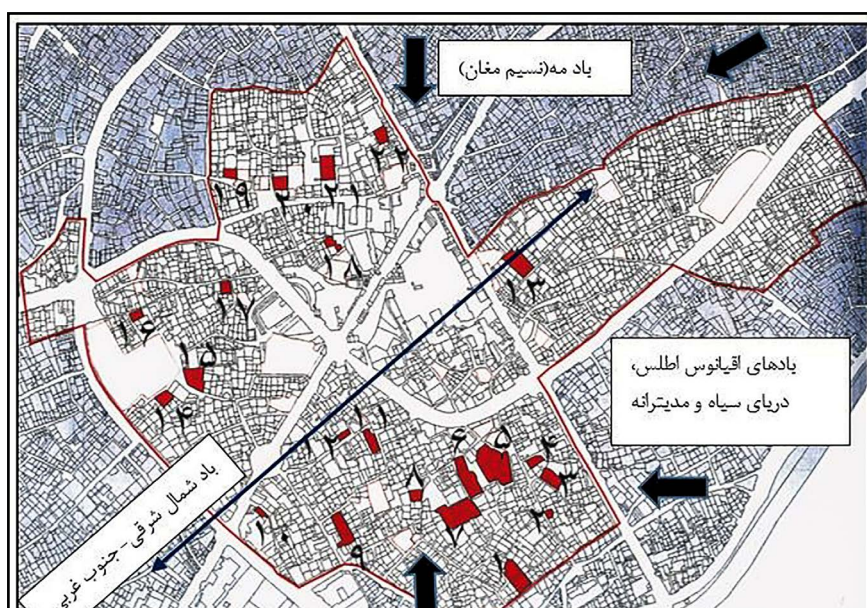
اواخر قاجار: خانه‌های شریعت، رضازاده و عیسی‌صادقی را برای این دوره می‌توان نام‌برد. در خانه‌های اواخر قاجار، فضاهای خانه از پیچیدگی و تنوع دوره‌های پیش‌فارغ گردید. استقرار توده حجمی بنا در یک جبهه، تزئینات در بدنه‌های بیرونی به صورت گره‌آجرکاری ادامه می‌یابد. تناسبات، تقارن و سادگی در نما و پلان، کاهش سطح اعیانی نسبت به قبل، را می‌توان از ویژگی‌های این دوره برشمرد. در این دوره، استفاده از عناصر تزئینی، مانند ستون‌های آجری تزئینی و پله و راه‌پله و صعود به طبقه بالا اهمیت پیدا می‌کند.

دوره پهلوی اول: خانه منافزاده و مدرسه صفوی، ساختمان فرمانداری و بیمارستان شیر و خورشید در این دوره ساخته شده است. در این دوره، ساخت‌وساز بناهای اداری و آموزشی نسبت به خانه‌ها در شهر اردبیل افزایش پیدا می‌کند. پلان آن‌ها متفاوت و جدیدتر و دارای طبقات بیشتری نسبت به قبل بودند. به دلیل ثبت‌نشدن خانه‌های بیشتری در این دوره در آرشیو میراث فرهنگی، فقط به تحلیل معماری کلی خانه منافزاده و مدرسه صفوی پرداخته می‌شود. در این دو بنا فضای اندرونی محو می‌شود. ورود مستقیم به حیاط و ارتباط طبقه فوقانی از طریق پله‌هایی است که بلافاصله بعد از ورود به طبقه همکف ایجاد شده‌اند. ابعاد اتاق‌ها و تزئینات بناها به حداقل می‌رسد. تأکید بر تزئینات در نمای بیرونی ساختمان و در خط آسمان بنا اهمیت پیدا می‌کند.

تبیین تأثیر عوامل جغرافیایی در جهت‌گیری پلان خانه‌ها

در میان عناصر جوی، دو عامل «باد» و «تابش خورشید» بیش از عوامل دیگر در ساخت بناها و به‌ویژه بافت معماری شهری تأثیر می‌گذارند (رفیعی و پیرمحمدی، ۱۳۹۴: ۵) استفاده از باد در طراحی محوطه و ساختمان باید نقش تعیین‌کننده‌ای داشته باشد و باد به‌صورت صحیح هدایت و کنترل شود. فرم بنا باید طوری باشد که ساختمان در مقابل باد سرد محافظت شود. عایق حرارتی مقاوم و هم‌چنین تعبیه بازشوهای کوچک در ساختمان مورد توجه قرار گیرد (قبادیانی، ۱۳۹۳: ۱۰). دربارهٔ بادهای غالب در شهر اردبیل، باید گفت که اصلی‌ترین بادی که در شهر می‌وزد، باد شمال‌شرقی-جنوب‌غربی است (زیادی، ۱۳۸۹: ۳۳). دربارهٔ بادهای دیگر شهرستان باید گفت چند باد شناخته شده است که عبارتند از: «باد مه» یا «نسیم مغان»، از جانب شمال و شمال شرقی می‌وزد. «باد دورجا» یا «باد سیاه»، جهت آن جنوب و به‌صورت گرم و خشک است؛ بادهایی که منشأ آن‌ها دنبالهٔ جریان‌اتاقیانوس اطلس و دریای سیاه و مدیترانه است و در زمستان می‌وزد. جهت این باد در سال شرق به غرب است (طرح جامع شهر اردبیل، ۱۳۷۲: ۳). دربارهٔ تأثیر باد در بافت معماری اردبیل، باید گفت که این متغیر در قرارگیری بناها مؤثر بوده است؛ به‌صورتی که جهت بناهای موجود در شهر نشان می‌دهد، بیشترین آن‌ها دارای راستهٔ جنوب شرقی-شمال غرب هستند، یعنی برخلاف باد غالب اصلی شهر. همان‌طور که در بحث جهت وزش بادهای گذشته شد، بناهای برجای مانده در بافت تاریخی این شهر در جهتی ساخته شده است که خلاف باد باشد. در شکل زیر وضعیت ۲۲ خانهٔ تاریخی شهر را نسبت به جهت بادهای نشان داده شده است. (شکل ۳).

براساس جدول ۱، از ۲۰ خانهٔ بررسی شده، جهت مشخص کردن زاویهٔ تالار اصلی، ۱۲ خانه در جهت جنوب شرقی بوده و این همان قسمت است که انرژی لازم را در

شکل ۳. نقشهٔ بناهای مسکونی و جهت آن‌ها نسبت به بادهای غالب شهر (نگارندگان، ۱۳۹۸).

فصول مختلف سال برای ساختمان تأمین می‌کند. توجه به دیوار جنوبی ساختمان و استفاده از انرژی خورشیدی برای تأمین کردن حرارت در ساختمان اساس کار بناهایی است که به ساختمان‌های «خورشیدی» معروف است. در خانه‌های سنتی ایران اکثر بازشوهای اصلی در این قسمت ساخته می‌شود (قبادیانی، ۱۳۹۳: ۱۰). بهترین طرز قرارگیری ساختمان در مقابل آفتاب در جهت شرقی-غربی است؛ زیرا دیوار جنوبی در زمستان بیشترین مقدار انرژی را کسب می‌کند و این دیوار توسط سایه بان در فصل تابستان محافظت نمود (براون، ۱۳۸۶: ۵۹-۵۶).

جدول ۱. جهت تالار اصلی در برخی از خانه‌های بافت تاریخی شهر اردبیل (نگارندگان، ۱۳۹۸). ▼

ردیف	خانه تاریخی	جهت تالار اصلی	درجه	ردیف	خانه تاریخی	جهت تالار اصلی	درجه
۱	منافزاده	جنوب شرقی	۱۰۸	۱۱	میرفتاحی	جنوب شرقی	۱۴۵
۲	تالار حکمت	شمال غربی	۳۰۴	۱۲	مروج	جنوب شرقی	۲۵۸
۳	رضازاده	جنوب شرقی	۱۵۲	۱۳	وکیل‌الرعا یا	جنوب شرقی	۱۲
۴	ارشادی	جنوب غربی	۲۲۶	۱۴	صدر	جنوب شرقی	۱۶۵
۵	رضازاده	جنوب شرقی	۱۵۲	۱۵	صمدی	جنوب شرقی	۱۶۷
۶	خانه اربابی	جنوب شرقی	۱۲۷	۱۶	شیخزاده	شمال غربی	۳۴۴
۷	ریسی	جنوب شرقی	۳۰۲	۱۷	غفارزاده	جنوب غربی	۲۳۳
۸	شریعت	شرق	۸۵	۱۸	خانه (محلّه سرتیب‌آباد)	جنوب شرقی	۱۵۵
۹	وهابزاده	جنوب غربی	۲۰۸	۱۹	خانه؟ (محلّه اوچ دکان)	جنوب شرقی	۱۵۰
۱۰	ابراهیمی	شرق	۱۷۵	۲۰	خانه؟ (محلّه اوچ دکان)	جنوب غربی	۲۱۸

تبیین الگوهای کالبدی

بررسی تحلیلی عناصر کالبدی گونه‌شناسی خانه‌ها براساس مؤلفه‌هایی چون: ویژگی‌های کالبدی خانه‌ها، جهت‌گیری بنا و تالار اصلی، مشخصات سردر خانه‌ها و نحوه ورود به داخل حیاط و فضاهای داخلی، راه ورودی به قسمت‌های مختلف بنا، اهمیت بازشوها و نسبت اندازه آن‌ها، مصالح و سازه و هم‌چنین تزئینات به‌کار رفته مورد تحلیل قرار می‌گیرد.

از لحاظ شکل کلی حیاط و تجمع ساختارها می‌توان آن‌ها را به چهار دسته کلی تقسیم کرد؛ گونه اول، خانه‌هایی با طرح حیاط صلیبی شکل با بافت فشرده؛ گونه دوم، خانه‌های با چند حیاط و یا نمای اصلی؛ گونه سوم، خانه‌های طرح ایوان دار؛ و گونه چهارم، خانه‌هایی با استقرار توده حجمی بنا در یک جبهه. در جدول ۲، شکل کلی حیاط و تجمع ساختارهای خانه‌ها آمده است. دیگر خانه‌ها فرمی به صورت‌هایی دارند که شرح آن آمده و سعی شده است از هر کدام نمونه‌هایی که در آرشيو میراث فرهنگی ثبت و هنوز پابرجا و اجازه دسترسی داشتند، انتخاب شوند. لازم به ذکر است در این جدول بعضی خانه‌ها از لحاظ زمان ساخت، با بقیه خانه‌ها متفاوت بوده و به دلیل تشابه پلانی در آن گونه قرار گرفت؛ هم‌چنین خانه

جدول ۲. پلان مهم‌ترین خانه‌های تاریخی شهر اردبیل از لحاظ شکل کلی حیاط و تجمع ساختارها (نگارندگان، ۱۳۹۸).

خانه‌های گونه اول				
نوروزی زینالی	تقوی	ابراهیمی	میرفتاح	ابراهیم صادقی
				
<p>مشخصات: ورودی بنا (سردرها در این گونه معمولاً ساده است - هشتی - راهرو و دهلیز در تعدادی خانه) - حیاط صلیبی شکل - تالار اصلی و اتاق‌ها در جوانب تالار - مطبخ - سرویس - پله‌ها در جوانب حیاط - زیرزمین - حوض و باغچه</p> <p>مشخصات معماری: فضاها به صورت درون‌گرایی و پلان فشرده و تودرتو - تناسب بازشوها متوسط، خط آسمان صاف. قدمت بناها دوره قاجار.</p>				
خانه‌های گونه دوم				
یوسفی صادقی	شریعت	مبشری	خادم باشی	ابراهیم صادقی
				
<p>مشخصات: ورودی بنا (سردر - هشتی - راهرو) - حیاط‌ها و نماهای بنا (تعدادی دارای بیش از دو حیاط و نما) - تالار اصلی و اتاق‌ها در جوانب تالار - مطبخ - سرویس - پله و راه پله - حوض و باغچه - زیرزمین، اتاق خدمه و اصطبل (خانه مبشری). در دو خانه از این گونه در کنار خانه، فضای تجاری ساخته شده بود.</p> <p>مشخصات معماری: بناها به صورت چند قسمتی و دارای چند حیاط و نما - داخل فضاها به صورت تودرتو - خط آسمان صاف. از لحاظ قدمت تعدادی به دوره قاجار و تعدادی هم اواخر آن می‌رسد.</p>				
خانه‌های گونه سوم				
رضازاده	آقازاده	آصف	جعفری اسلامی	وکیل
				
<p>مشخصات: ورودی بنا (سردر - هشتی - راهرو) - حیاط - ایوان - تالار اصلی و اتاق‌ها در جوانب تالار - مطبخ - سرویس - پله و راه پله - حوض و باغچه</p> <p>مشخصات معماری: معماری درون‌گرایی - خط آسمان صاف، نماهای طاقی و ستون‌های چوبی - فضای باز شوی بزرگ. قدمت به دوره قاجار (خانه رضازاده اواخر قاجار).</p>				
گونه چهارم				
			مدرسه صفوی	منافزاده
				
<p>مشخصات: ورودی بنا مستقیم - راهرو و هال - حیاط بیرونی - اتاق‌ها قرینه هم و روبه حیاط - آشپزخانه، سرویس - پله و راه پله - حوض و باغچه</p> <p>مشخصات معماری: معماری برون‌گرایی - اتاق‌های زیاد و کوچک - خط آسمان صاف و شکسته - نماهای آجری و پنجره‌های ساده با طاقی روی آن. قدمت پهلوی اول</p>				

ابراهیم صادقی، به دلیل پلان صلیبی شکل در اندرونی و هم به دلیل چند قسمتی بودن، در هر دو گونه یک و دو، قرار گرفته است.

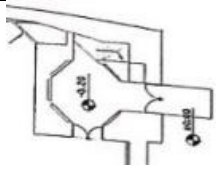
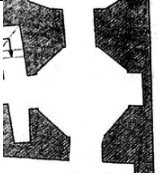
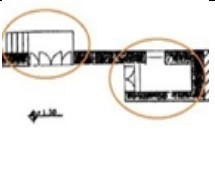

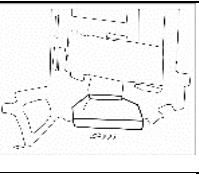

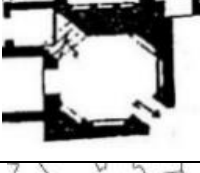
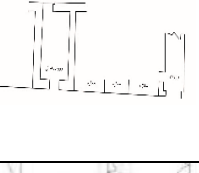
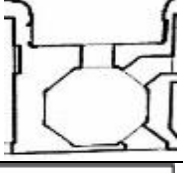

هشتی و سردر خانه‌ها

خانه‌ها در بافت‌های شهری به صورت بافت پیوسته، متمرکز و درون‌گرایی برای زندگی خصوصی بود که معمولاً اصل محرمیت در طراحی و احداث آن مدنظر قرار گرفته، تا افراد از دید شخصی نامحرم محفوظ باشند. فضاهای ورودی این نوع خانه‌ها به تبعیت اهداف مذهبی به این صورت طراحی می‌شد که افراد ناگهانی وارد فضای منزل نشوند و هم‌چنین از فضای ورودی به فضای داخلی خانه دید مستقیم وجود نداشته باشد (سلطان‌زاده، ۱۳۷۲: ۶۰). در خانه‌های سنتی اردبیل، این فضا به بهترین نحو ممکن طراحی شده است. با توجه به جدول ۳، بعد از عبور از سردر ورودی خانه‌ها به یک فضای هشتی مانند می‌رسیم؛ بعد از گذر از این قسمت، ناظر وارد محوطه داخلی حیاط یا فضای دیگری از خانه می‌شود. این هشتی در خانه‌های صادقی، میرفتاحی، خادم‌باشی، ریسی، خلیلی، ارشادی، و آصف (تخریب به صورت آوار) به شکل هشت ضلعی، و در خانه‌های نوذری، یوسفی صادقی به صورت هشت ضلعی نامنظم، و در خانه‌های مبشری، مروج و شریعت به صورت چندضلعی، و در خانه مناف‌زاده به صورت ورودی مستقیم به حیاط کار شده است. با توجه به مقایسه نحوه ورود ساکنان به داخل حیاط، این نتیجه حاصل می‌شود که هرچه به اواخر قاجار نزدیک می‌شویم، این قسمت حالت پیچیدگی خود را از دست داده که در نهایت در خانه مناف‌زاده که از دوره پهلوی اول باقی‌مانده است به حالت ورود مستقیم به حیاط تغییر داده شده است.

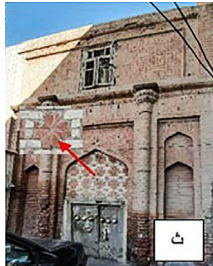
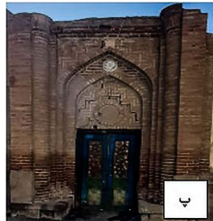
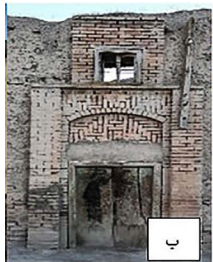
از لحاظ نحوه ارتباط به بخش‌های تالار و دیگر قسمت‌های خانه، باید گفت در خانه‌های میرفتاحی و خلیلی به صورت دهلیز، و در خانه‌های صادقی و ابراهیمی به وسیله راهرو و گوشوار، این ارتباط انجام شده است. در بقیه خانه‌ها به وسیله راهرو که در برخی یک راهرو و در برخی به وسیله چند راهرو این ارتباط انجام می‌شد. می‌توان گفت در سیر تغییرات در این قسمت از حالت دهلیز به راهرو و حال تغییر داده شده است.

هم‌چنین سردر خانه، جزئی از بنا بوده است. این سطح را در فضاهای ورودی خانه‌ها، به خصوص مکان‌های مهم تزئین می‌کردند و در آن از انواع تزئینات بهره می‌گرفتند (سلطان‌زاده، ۱۳۷۲: ۹۵). در برخی از سردرها، روی درب‌ها، کوبه‌هایی نصب می‌کردند که دارای دو شکل متفاوت بود و هرکدام مخصوص زن و مرد برای کوبیدن در بود (همان: ۹۵). سردر خانه‌ها و نحوه ورود به داخل خانه‌ها در شهر اردبیل از دوره قاجار تا اواخر پهلوی دستخوش تغییر شده است. در خانه‌های دوره قاجار، این فضا به صورت سردر با مقیاس متوسط یا کوچک دارای دری معمولاً دو لته با دو کوبه بوده است. در بالای آن، یک طرح آجری به صورت طاق نما تزئینی آجری کار شده است (شکل ۴: الف و ب). در برخی از خانه‌ها، این فضا معمولاً دارای ابهت بیشتری می‌شود که به نظر می‌رسد، تحت تأثیر معماری ایران باستان و معماری

جدول ۳. پلان ورودی به داخل خانه‌های سنتی شهر اردبیل (نگارندگان، ۱۳۹۸).

نام خانه	پلان ورودی	نام خانه	پلان ورودی	نام خانه	پلان ورودی
صادقی		شریعت		خلیل زاده	
میرفتاحی		ارشادی		نوذری	
ابراهیمی		مبشری		آصف	
خادم‌باشی		یوسفی صادقی		قاسمی نژاد	
ریسی		مروج		مناف زاده	

غرب قرار گرفته باشد؛ به‌گونه‌ای که در چند مورد دارای سردری با مقایسه بزرگ، دارای دو ستون آجری تزئینی در خانه مصطفوی (شکل ۴: پ) و شکل سنتوری در خانه مبشری (شکل ۴: ت) در دو طرف سردری می‌شود. در برخی دیگر از سردرها بعضی از تزئینات پیش از اسلام، مانند گل نیلوفر به صورت طرح‌های آجرکاری جلوه‌گر می‌شود (خانه‌ای واقع در محله اوچ دکان؟)، (شکل ۴: ث). در خانه جعفری اسلامی در دو سوی پله‌های ورودی به داخل خانه، دو مجسمه سنگی تعبیه شده است. در برخی از سردرخانه‌ها (مصطفوی، مبشری، و سردر از بین رفته خانه وکیل‌الرعیایا) دارای فضای جلوخان با سقف کاربندی و با سکوه‌های سنگی در دو طرف بوده است (شکل ۴: ج). در اواخر قاجار تا پایان دوره پهلوی، سردر خانه‌ها حالت سادگی پیدا می‌کند و معمولاً دارای دری چوبی در بالای آن طاق آجری به صورت تزئینی کار گذاشته شده است. کتیبه قرآنی و دعای قرآنی و اسامی ائمه اطهار در این گروه از سردرها خودنمایی می‌کند.

راه‌پله و پلکان

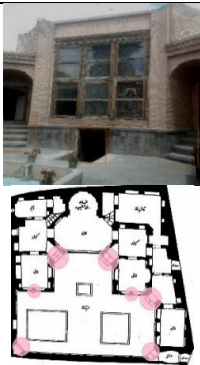
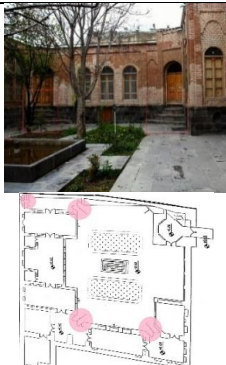

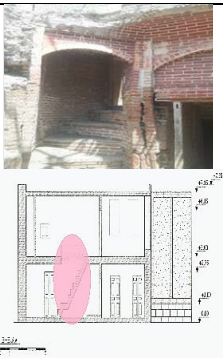
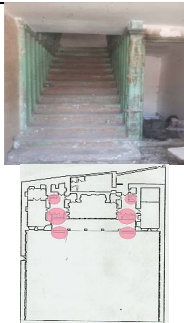
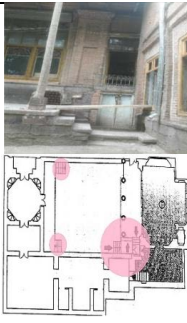

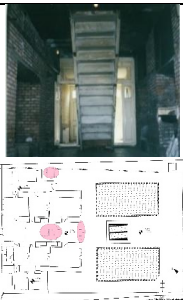
پله‌های خارجی و داخلی ساختمان‌ها در دوره متأخر اسلامی به صورت یک عنصر شاخص و پراهمیت در ساختار فضایی خانه درآمده است. این پله‌ها عموماً در راستای محور اصلی و یا فرعی بناها قرار گرفته‌اند. اشکال پله‌ها را می‌توان به دو گونه تقسیم نمود؛ پله‌هایی که در راستای محور اصلی بنا و جهت برقراری ارتباط میان طبقه همکف و اول ایجاد شده است. این پله‌ها به چند گونه، مانند: پله‌های اشکلی و اشکلی تقسیم نمود. پله‌های بیرونی عموماً در راستای بنا و محور اصلی بنا بوده و دارای جلوه بیرونی هستند و در بیرون خانه و جهت دسترسی از حیاط به درون خانه یا دسترس حیاط به ایوان و راهرو می‌باشد. گونه حیاط-ایوان ارتباط مابین حیاط و ایوان و یا برعکس برقرار می‌سازد (شاطریان، ۱۳۹۲: ۴۴۴). این عنصر در خانه‌های مورد بررسی اهمیت فراوان دارد، به صورتی که اکثر خانه‌های بررسی شده، دارای پله، هم در داخل و هم در بیرون از خانه هستند؛ چنان‌که در نمونه خانه‌های قاجار با توجه به وسعت و گستردگی بنا، در جبهه‌های متفاوت حیاط، پله‌های متعدد به داخل فضای اتاق یا زیرزمین در نظر گرفته می‌شد (خانه‌های گونه اول). در برخی از خانه‌ها، پله‌ها در دو طرف دیوار ساخته شده است؛ و پس از رسیدن به یک پاگرد به دو قسمت تقسیم می‌شود که هر کدام به یک سمت از طبقه دوم و راهرو امتداد می‌یابد (خانه جعفری اسلامی، شریعت و رضازاده). در برخی از خانه‌ها پله‌هایی در داخل حیاط ساخته شده است و در حقیقت راه ورودی به طبقه همکف و طبقه زیرزمین بوده است و در برخی دیگر، پله نقش ارتباطی به ایوان ورودی و داخل فضا میسر می‌سازد (خانه وکیل‌الرعیایا). برخی از پله‌ها هم از یک جهت حیاط شروع شده و با چند پله به زیرزمین ارتباط پیدا می‌کند (اکثر خانه‌های بررسی شده). در برخی از خانه‌ها به دلیل این‌که حیاط از سطح معبر پایین‌تر می‌ساختند، پله‌هایی نصب می‌شد که ارتباط با خانه یا بیرون و داخل آن مسیر شود. در بناهای دوره پهلوی پلکان در ورودی مستقیم به طبقه همکف می‌ساختند و ارتباط به طبقه فوقانی از همان قسمت است (جدول ۴).

بازشوها

خصوصیات کلی بازشوها در نواحی سرد و کوهستانی به صورت بازشوهای در اندازه‌های کوچک است (قبادیانی، ۱۳۹۳: ۱۰۲ و ۱۰۳). با توجه به خصوصیات آب‌وهوایی شهر اردبیل نسبت سطوح بازشو در نماهای اصلی به جز در برخی خانه‌ها بیشتر از ۵۰٪ نبوده است و بیشتر خانه‌های بررسی شده بین ۲۵ تا ۴۰٪ قرار گرفته‌اند؛ هم‌چنین مشخص شده، تناسب کلیه بازشوها به صورت عمودی بوده است. با توجه به طول مدت سرما در شهر اردبیل، این تمهیدات در جهت کاهش جریان هوای سرد در داخل بنا و بهره‌گیری از نور بیشتر در عمق فضاها بوده است؛ هم‌چنین با توجه به جدول ۵، در چند خانه دوره قاجاری (صادقی، وکیل‌الرعیایا، حکمت، جعفری اسلامی) که اکثر آن‌ها از گونه سوم بودند، دارای پنجره اُرسی که تا اندازه‌ای نسبت آن بزرگ انتخاب شده بود.

▲ شکل ۴. تصاویری از سردرهای خانه‌های بافت تاریخی اردبیل (نگارندگان، ۱۳۹۸).

جدول ۴. گونه‌های مختلف پله و راه‌پله در خانه‌ها (آرشیو میراث فرهنگی، ۱۳۹۷). ◀

 <p>تعییه پله در قسمت‌های مختلف حیاط (خانه ابراهیمی)</p>	 <p>تعییه پله در قسمت‌های مختلف حیاط (خانه میرفتاحی)</p>	<p>پله‌ها به صورت بیرونی و در جوانب حیاط برای ارتباط با طبقه همکف</p>	<p>گونه اول</p>
 <p>تعییه راه‌پله سنگی جهت برقراری ارتباط میان طبقه همکف و اول (خانه مشری)</p>	 <p>تعییه راه‌پله در حیاط بیرونی و ارتباط با طبقه بالا (خانه خادم‌باشی)</p>	<p>۱- پله و راه پله در این گونه هم به صورت داخلی (در ورودی بنا و انتهای راهرو) ۲- به صورت بیرونی در تعدادی از خانه‌ها</p>	<p>گونه دوم</p>
 <p>تعییه پلکان جهت برقراری ارتباط میان طبقه اول (خانه جعفری اسلامی)</p>	 <p>نقش ارتباطی پله بین زیرزمین، ایوان و تالار (خانه وکیل‌الرعایا)</p>	<p>۱- پله و راه‌پله به صورت داخلی در راستای محور ورودی بنا ۲- پله ارتباط بین حیاط و ایوان</p>	<p>گونه سوم</p>
 <p>تعییه پله‌های سنگی مدرسه صفوی اردبیل ارتباط با طبقه فوقانی</p>	 <p>تعییه راه‌پله در ورودی مستقیم به طبقه هم‌کف خانه مناف‌زاده</p>	<p>در راستای محور ورودی بنا</p>	<p>گونه چهارم</p>

مصالح و سازه

مصالح مورد استفاده در ابنیه مناطق کوهستانی و سرد تابع اقلیم آن مناطق است. این مصالح باید از استحکام و ظرفیت و مقاومت حرارتی خوبی برخوردار باشند تا گرمای بنا در فضای داخلی آن حفظ کند؛ بنابراین بدنه این ابنیه از سنگ و یا ترکیبی از چوب، ملات کاه‌گل، خشت و آجر و پوشش سقف و بام از تیرهای چوبی و کاه‌گل باشد. از سنگ و مصالح مقاوم و سنگین جهت پی‌سازی و در برخی نقاط بنا از کرسی چینی با مصالح سنگین جهت جلوگیری از رطوبت به‌کار رفته است (شاطریان، ۱۳۹۲: ۴۲۵). در بناهای مورد بحث، این تمهیدات حفاظتی به خوبی رعایت شده است. در خانه‌های سنتی این شهر با استفاده از مصالح: آجر در دیوارها و سقف زیرزمین، خشت در دیوار چینی، کاه‌گل در روکش دیوارهای بیرونی، سنگ در پی‌ریزی و دیوار چینی، چوب در سقف و در کلاف‌بندی دیوارهای باربر و هم‌چنین در بازشوها به‌کار رفته است. نمای اصلی ساختمان‌ها معمولاً از آجر بوده است. پوشش

جدول ۵. مشخصات بازشوها در نماهای اصلی و فرعی در تعدادی از خانه‌های برداشت‌شده در شهر اردبیل (نگارندگان، ۱۳۹۸). ▼

نام خانه	تعداد طبقات	نسبت سطوح بازشو در نماهای اصلی	تناسب بازشو	ایوان فضای باز	دوره ساخت
ارشادی	۱	۳۰٪	عمودی	ندارد	قاجار
ابراهیمی	۱	۳۶٪	عمودی	ندارد	قاجار
	۲	۴۸٪	عمودی	دارد	قاجار
میرفتاح	۱	۳۴٪	عمودی	دارد	قاجار
خادم‌باشی	۲	نسبت سطوح نماها	عمودی	ندارد	قاجار
			۴۳٪		
			۳۴٪		
			۳۴٪		
			۳۰٪		
		۲۵٪			
وکیل‌الرعايا	۱	۵۵٪	عمودی	دارد	قاجار
حکمت	۱	۴۸٪	عمودی	ندارد	قاجار
شریعت	۲	نسبت سطوح نماها	عمودی	ندارد	قاجار
			۳۴٪		
			۳۰٪		
			۲۶٪		
		۳۴٪			
صادقی	۲	نسبت سطوح نماها	عمودی	ندارد	قاجار
			۴۷٪		
			۵۳٪		
			۱۶٪		
		۴۰٪			
رضازاده	۲	۳۵٪	عمودی	دارد	اواخر قاجاریه
آقازاده	۱	۴۷٪	عمودی	دارد	اواخر قاجاریه
مناف‌زاده	۱	۳۰٪	عمودی	ندارد	پهلوی اول

بام‌ها به شکل تخت با اندود کاه‌گل و سازه آن به صورت تیرپوش با الوار و زیرسازی تزئینی چوبی است. مصالح تمامی درها و پنجره‌ها از چوب بوده که غالباً به صورت دولنگه به کار گرفته شده‌اند. در پوشش‌های طاقی و قوسی، از آجر و در سازه ایوان از ستون چوبی و آجری استفاده شده است. در بناهای حکومتی و مسکونی دوره پهلوی اول، مصالح شامل: کاشی، آجر، سنگ بوده که آجر بیشتر کاربرد داشته است.

▲ شکل ۵. مصالح خشت همراه با سنگ و آجر در خانه صدر (نگارندگان، ۱۳۹۸).

تزئینات خانه‌ها
می‌توان گفت، تزئینات آجرکاری به صورت گره‌کاری‌های هندسی در سردر و نماهای بیرونی، اصلی‌ترین تزئین در همه خانه‌های تاریخی شهر اردبیل است. کتیبه‌نگاری به صورت دعا و آیات قرآنی در سردرها به خصوص در خانه‌های اواخر قاجار تا معاصر به کار رفته است. مقرنس‌کاری همراه با گچ‌بری در بیشتر خانه‌ها قاجاری به کار گرفته می‌شد. اُرسی، نقاشی در انواع طرح‌های گیاهی، انسانی، حیوانی، تزئینات چوبی در نرده‌ها و سرستون‌ها، آیینه‌کاری (وکیل‌الرعیای و تالار حکمت)، حجاری روی سنگ (خانه مشروطه) تزئینات غالب بودند. به تدریج با گذر زمان سطح تزئینات در خانه‌ها محدودتر شده و بیشتر به صورت تزئینات آجری با گره‌کاری‌های هندسی در حیاط خانه‌ها اکتفا شده است. در دوره پهلوی اول، تزئینات به خصوص آجری به صورت هره‌چینی در نمای بیرونی بناها زیاد می‌شود.

▲ شکل ۶. استفاده از چوب در تمامی خانه‌های بافت قدیم شهر (نگارندگان، ۱۳۹۸).

▲ شکل ۷. سنگ در دیوار چینی و سقف قوسی آجری در زیرزمین (نگارندگان، ۱۳۹۸).

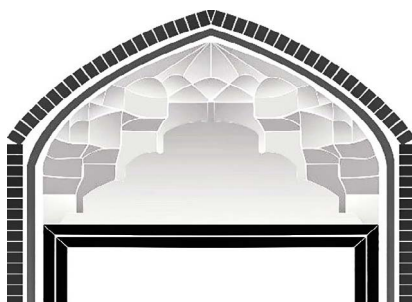
▲ شکل ۸. ستون‌های چوبی در بنای وکیل‌الرعیای (نگارندگان، ۱۳۹۸).

تبیین الگوهای فرهنگی و اجتماعی بر گونه‌شناسی خانه‌ها

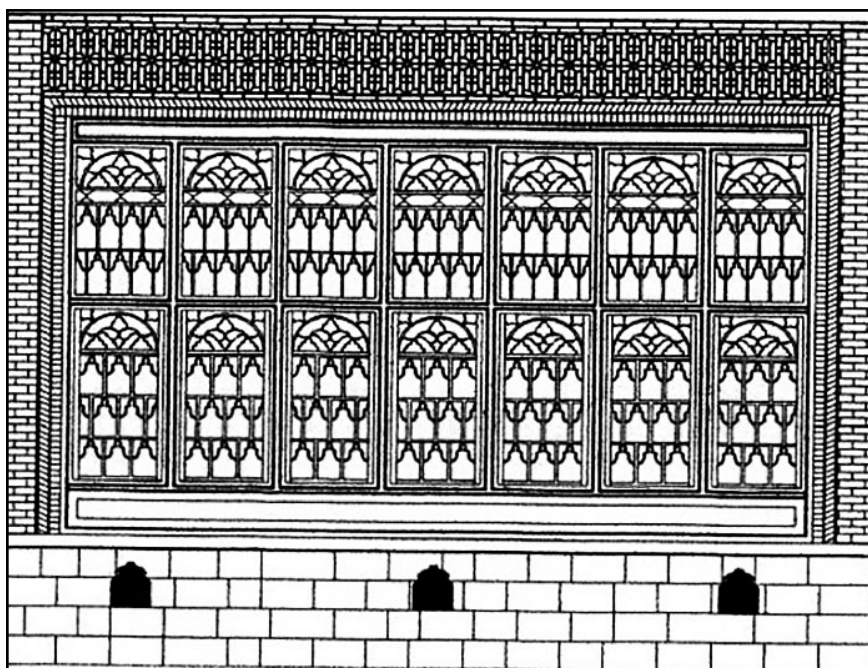
الگوهای فرهنگی و اجتماعی بر ساخت گونه‌های خانه‌ها تأثیر بسزایی داشته است و ریشه‌های آن را باید در نگرش اجتماعی و فرهنگی انسان‌ها جستجو کرد. محققین معمار در تعاریف متعدد فرهنگ، بر آداب و رسوم، سنت‌ها و کردارهای اجتماعی، افکار و اعتقادات و نقش آن‌ها در معماری تأکید دارند (معماریان، ۱۳۸۴: ۳۷۳-۳۷۰). یکی از وجوه فرهنگ‌شناسی که در ساخت خانه‌های قدیمی نمود پیدا کرده، اصل محریمیت است؛ این اصل به‌عنوان یکی از طرفین بر تمامی شئون زندگی به بهترین وجه در تمامی بناهای بزرگ تا خانه‌های مسکونی و از فضاهای عمومی

▲ شکل ۹. تزئینات گیاهی همراه با مقرنس و آینه‌کاری در خانه حکمت (نگارندگان، ۱۳۹۸).

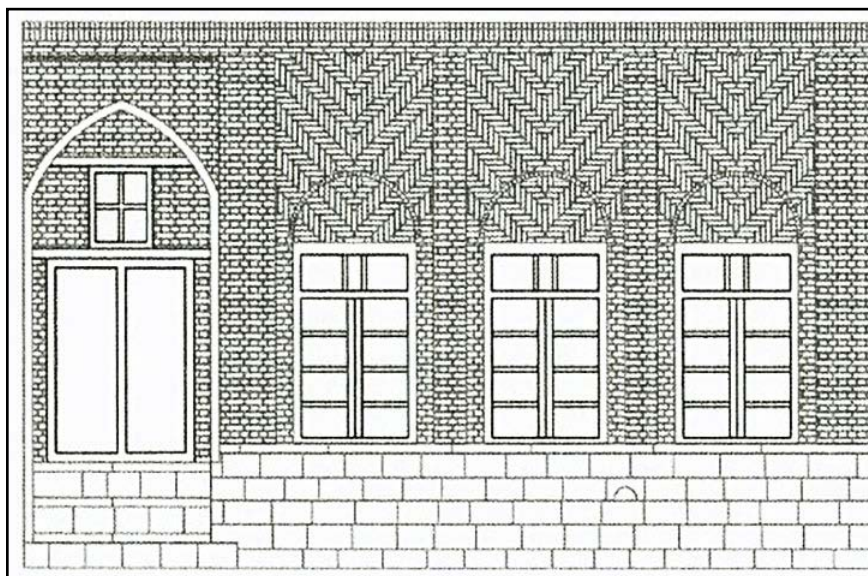
▲ شکل ۱۰. طرح مقرنس بندی در خانه صادقی (نگارندگان، ۱۳۹۸).

▶ شکل ۱۱. تزئین آرسی در بنای خانه میرفتاحی (آرشیو میراث فرهنگی، ۱۳۹۸).

▲ شکل ۱۲. استفاده تزئینات گیاهی در خانه ابراهیمی (نگارندگان، ۱۳۹۸).

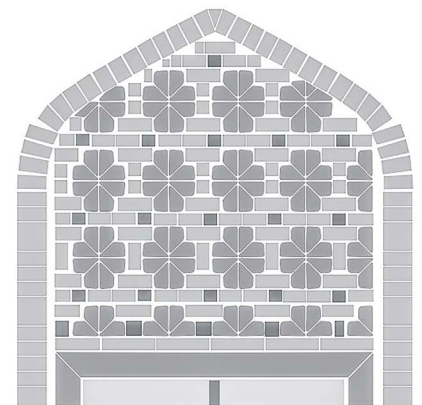

▶ شکل ۱۳. تزئین آجری خفته و راسته در خانه خادم‌باشی (آرشیو میراث فرهنگی، ۱۳۹۸).

شهری تا فضاهای عمومی و خصوصی در مناطق مختلف کشور به کار گرفته می‌شود (غفوریان و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۲-۱۱). همین عامل حفظ حریم شخصی و محدوده آن، بر معماری به صورت ضوابط فرهنگی-اجتماعی مؤثر بوده و باعث ظهور مراتب تسلسل فضایی در معماری مسکونی شده است (خاکپور و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۰). یکی از مناطقی که این اصل فرهنگی و اجتماعی در ابنیه سنتی آن رعایت شده است، خانه‌های سنتی در بافت قدیمی شهر اردبیل است. در این بناها تسلسل فضایی در قسمت‌های مختلف بنا برای حفظ حریم خانه دیده می‌شود؛ به صورتی که همه قسمت‌های خانه به هم وابسته هستند و لازمه ورود به هر قسمت عبور از قسمت قبلی است. در گونه‌های اول تا سوم خانه‌های تاریخی اردبیل که از لحاظ تاریخی به دوره قاجار و اواخر آن می‌رسد، مباحثی مانند تأکید بر درون‌گرایی در پلان، به‌کارگیری و نصب کوبه و حلقه، کاربرد هشتی و دالان و یا دهلیز، رعایت سلسله مراتب برای دسترسی به فضاهای گوناگون خانه، حیاط مرکزی، اصل نفوذپذیری بصری در خانه‌های این شهر به خوبی اصل محرمیت در خانه‌ها را به خوبی نشان داده شده است.

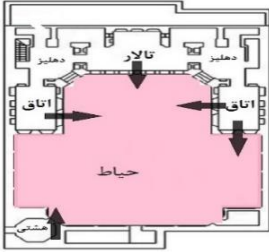

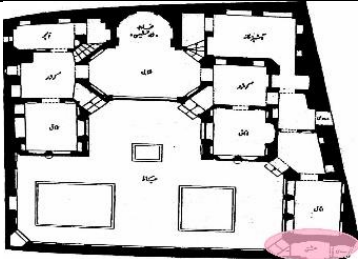
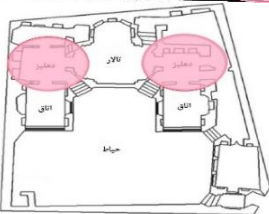
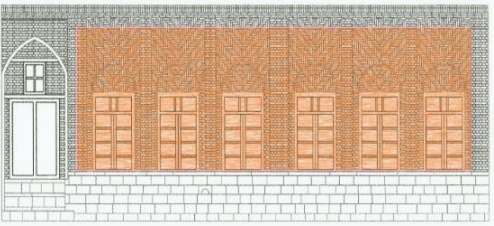

در دوره پهلوی حوزه‌های اندرونی و بیرونی باهم تلفیق شده‌اند و به صورت بیرونی درآمده‌اند و به دنبال آن خانه‌ها از اصل محرمیت دور شدند (محمدحسینی و همکاران، ۱۳۹۸: ۴۰).

مشخصه دوم خانه‌های بافت قدیمی، رتبه‌بندی اجتماعی صاحب‌خانه‌ها بوده است که به دو صورت خانه‌های اعیانی و اشراف و طبقه متوسط و پایین‌تر جلوه‌گر شده است (صفری، ۱۳۷۱: ۲۴۸). تفکیک فضاها در خانه‌ها در مقیاس کلان به گونه‌ای است که خانه‌های اعیانی معمولاً دارای چند قسمت بیرونی درونی و فضای خدماتی است. مشخص‌ترین ترکیب فضایی در خانه‌های اعیان دوره قاجار تفکیک حوزه‌های اندرونی و بیرونی است. به این صورت که هرکدام از این قسمت‌ها دارای حیاط و مجموعه فضاها مجزا بودند و دو بخش خانه معمولاً از طریق هشتی‌های ورودی، به عنوان مفصل ارتباطی، با یکدیگر ارتباط داشتند (محمدحسینی و همکاران، ۱۳۹۸: ۴۰). خانه‌های مردم عادی از لحاظ فرم و تزئینات با خانه‌های اعیانی تفاوت داشت. برای این طبقه، خانه‌های کوچک‌تری می‌ساختند و این خانه‌ها معمولاً عبارت بود از دو اتاق و یک بالاخانه و یک مطبخ (آرشیو میراث فرهنگی اردبیل، ۱۳۹۷). در خانه‌های دوره پهلوی حوزه‌های اندرونی و بیرونی در یک خانه تلفیق شده‌اند که این موضوع را می‌توان در سیر تحولات فرهنگی و اجتماعی آن روزگار پیگیری کرد (محمدحسینی و همکاران، ۱۳۹۸: ۴۱). در مقیاس خرد، خانه‌های طبقه متوسط و عادی، به صورت دیوارهای داخلی ساده و فاقد هرگونه تزئین بود، اما در خانه‌های اعیانی تزئیناتی مانند: انواع گچ‌بری‌ها، مقرنس‌ها، نقاشی‌ها و کتیبه‌ها همراه با اُرسی‌های بزرگ با شیشه‌های رنگی، عمدتاً در فضاهایی چون طنبی و تالار وجود داشت (همان: ۴۱). خانه‌های صادقی، ابراهیمی و وکیل‌الرعایا از این نوع بناها بودند. در خانه‌های دوره پهلوی در الگوهای فرهنگی و اجتماعی تغییرات عمده‌ایی به وجود آمد؛ تقلید از معماری غربی

▲ شکل ۱۴. تزئینات آجری در خانه؟ محله اوچ‌دکان (نگارندگان، ۱۳۹۸).

شکل ۱۴. تزئینات آجری در خانه؟ محله اوچ‌دکان (نگارندگان، ۱۳۹۸). ▽

تصویر	مشخصات فضای به کار رفته	وجوه اصل محریمیت در قسمت‌های خانه
	نداشتن ارتباط بصری مستقیم فضاهای داخل با فضای بیرون از خود، فضاهای مختلف خانه رو به سوی حیاط را سازماندهی کرده است.	درون‌گرایی پلان
	نصب حلقه و کوبه‌ها جداگانه برای تفکیک زنان و مردان هنگام زدن	نصب کوبه و حلقه
	به منظور درنگ و انحراف دید مستقیم ناظر به داخل خانه	هشتی
	تقسیم‌کننده فضاها	دهلیز یا راهرو
	اتاق‌های سهدری، پنج‌دری و هفت‌دری که کاربرد های اتاق خواب، اتاق نشیمن و اتاق پذیرایی داشتند.	اتاق‌ها
	علاوه بر نور به داخل ساختمان، دید رهگذاران به داخل ساختمان را از بین می‌برد.	اصل نفوذ پذیری بصری به صورت پنجره‌های اُرسی

در مواردی چون حذف حیاط اندرونی و استفاده از پله‌های داخلی به صورت آشکار و بر روی محور میانی خانه قابل مشاهده است. در میان اسباب خانه‌های اعیان اردبیل نیز وسایلی مانند: صندلی‌های لهستانی و میزهای روسی، تخت خواب‌های فنی و... وجود داشت (همان: ۴۰). تقلید از معماری غربی در بناهای دوره قاجار در تزئینات داخلی بناها و استفاده از ستون و تزئینات آن‌هم، دیده می‌شود.

تحلیل گونه‌شناسی خانه‌های اردبیل

بر اساس تحلیل کلی از گونه‌شناسی خانه‌ها و هم‌چنین از نظر الگوی پلان و سازماندهی قسمت‌های مختلف بنا، می‌توان بناهای مسکونی را در ۴ قالب متفاوت دسته‌بندی کرد؛ تقسیم‌بندی‌ها بر اساس ویژگی‌های پلان و شکل حیاط، جهت‌گیری بنا و تالار اصلی، مشخصات سردر خانه‌ها و نحوه ورود به فضاهای مختلف بنا، اهمیت بازشوها و نسبت اندازه آن‌ها، مصالح و سازه و تزئینات به‌کار رفته و تأثیر الگوهای فرهنگی و اجتماعی صورت‌گرفته است.

گونه اول، خانه‌هایی با طرح حیاط صلیبی شکل: این قسم خانه‌ها به صورت درون‌گرایی و حیاط حالت مرکزیت دارد. نحوه ارتباط به داخل از طریق هشتی، و در داخل فضا از طریق دهلیز یا راهرو صورت می‌گیرد. بهره‌گیری از تابش نور خورشید، سقف دو پوش، اتاق‌های مستطیل‌شکل همراه با استقرار در تراز پایین‌تر از سطح معبر و عدم توجه چندان به موقعیت پله‌ها و ارتباط عمودی، هم‌چنین استفاده از طاق‌های قوسی در زیرزمین، معمولاً تناسب بازشوها کم، جهت تالار اصلی یا رو به شرق و یا جنوب شرقی است. مقرنس‌کاری، گچ‌بری، تزئینات آجرکاری، کتیبه‌نگاری، نقاشی دیواری و آرسی، تزئینات قالب خانه‌های این‌گونه دوره بودند.

گونه دوم، خانه‌هایی با چند حیاط و یا نمای بیرونی: به صورت درون‌گرایی ساخته شده است. ویژگی این گونه از خانه‌ها در استفاده از چند حیاط و یا نماست؛ چند مورد از خانه‌ها دارای اتاق خدمه و اتاق اصطبل بوده است. اتاق‌های تودرتو و ورود به آن‌ها با استفاده از راهرو صورت می‌گیرد، تعبیه شومینه، طاقچه‌های داخل دیوارها، توجه به موقعیت پله‌ها، تناسب بازشوها معمولاً کم، از ویژگی‌های این گونه از خانه‌ها است. در کنار دو مورد از خانه‌های این گونه، فضاهای تجاری ساخته شده که نشان از تعامل معماری و فضای تجاری در شهر است. تأکید بر ورودی بنا با ایجاد جلوخان ساده و سکوه‌های پیرنشین و کشیدگی سردر؛ عناصری مانند هشتی، راهرو و زیرزمین، مانند گونه قبلی است. تزئینات آجرکاری مانند طاق‌نماها تزئینی و گره‌کاری‌های آجری در این گونه از خانه‌ها زیاد می‌شود.

گونه سوم، خانه‌های با طرح ایوانی: خانه‌هایی با طرح ایوان دار که این قسمت معمولاً ایوان به صورت یک عنصر ارتباطی بین فضای خارجی و داخلی به خصوص در جبهه رو به آفتاب می‌توان اشاره کرد. جهت تالار اصلی در ۵ خانه بررسی شده، جنوب شرقی است. تناسب بازشوها در این گونه از خانه‌ها زیاد است. اهمیت یافتن راه‌پله و راه ارتباط به طبقه فوقانی، استفاده از ستون‌های چوبی در ایوان؛ به نظر می‌رسد آغاز تأثیرپذیری معماری ایران از غرب و کشورهای مجاور

در این‌گونه از خانه‌ها در تزئینات و عناصر کالبدی باشد. عناصری مانند: استفاده از پلکان و نرده‌های چوبی تزئینی (خانه‌های اواخر قاجار) و سرستون‌ها و نوع طاق‌های به‌کاررفته در ورودی تالار اصلی (خانه مبشری و جعفری‌اسلامی)، تزئینات نقاشی دیواری، آیینه‌کاری (خانه وکیل‌الرعا یا حکمت) این تأثیرپذیری را نشان می‌دهد. آیینه‌کاری و حجاری روی سنگ تزئینات جدید نسبت به دوگونه قبلی بودند.

گونه چهارم، بناهایی با تجمع ساختارها در یک سمت حیاط: بناهای دوره پهلوی اول در این گونه قرار می‌گیرند. در این دوره ساخت بناهای اداری و آموزشی نسبت به خانه‌ها در شهر اردبیل افزایش پیدا می‌کند. پلان آن‌ها متفاوت و جدیدتر

جدول ۷. مهم‌ترین ویژگی‌هایی کالبدی و تزئینی خانه‌های بررسی‌شده شهر اردبیل (نگارندگان، ۱۳۹۸). ▼

دوره ساخت	ویژگی‌هایی کالبدی و تزئینی							گونه اول
	نگرش‌های اجتماعی و فرهنگی	تزئینات	مصالح به‌کار رفته	نسبت اندازه بازشوها در نماهای اصلی و فرعی	نحوه ورود به حیاط و قسمت‌های مختلف خانه	سردر	جهت‌گیری تالار یا نمای اصلی	
دوره قاجار	درونی‌گرایی، تفکیک اتاق‌های خصوص و عمومی هشتی، کوبه و حلقه، بازشوها، تزئینات اتاق‌ها	گره‌کاری، آجری، مقرنس، اُرسی، کتیبه‌نگاری، نقاشی دیواری	آجر، سنگ، چوب، خشت، گچ و کاهگل در روکش دیوارهای بیرونی	بین ۳۴ تا ۵۳ درصد	هشتی و دهلیز	بیشتر به‌صورت طاق آجری ساده و تزئینی	شرق و جنوب‌شرقی	صلیبی‌شکل
دوره قاجار و دو مورد اواخر آن	درونی‌گرایی، تفکیک اتاق‌های خصوصی و عمومی و خدمه، رتبه‌بندی اجتماعی، هشتی، کوبه و حلقه، بازشوها، تزئینات اتاق‌ها	مثل گونه قبل	مصالح مثل گونه قبل	بین ۲۶ تا ۴۸ درصد	هشتی و راهرو	دارای سردر بلند با ستون‌های تزئینی و سکو، در چند مورد به صورت طاق‌های آجری	جنوب‌شرقی	چند قسمتی یا با چند نمای بیرونی
دوره قاجار و یک مورد اواخر آن	درونی‌گرایی، تفکیک اتاق‌های خصوصی و عمومی هشتی، کوبه و حلقه، بازشوها، تزئینات اتاق‌ها، تأثیرات فرهنگ غربی بر نمای داخلی و بیرونی ساختمان	گره‌کاری، آجری، مقرنس، اُرسی، آیینه‌کاری، نقاشی رنگ و روغن، تزئینات چوبی، گچ‌بری	مصالح مثل گونه قبل	بین ۴۰ تا ۵۵ درصد	هشتی و راهرو	چند مورد به‌صورت طاق آجری (سردر) معدودی خانه در این گونه تخریب شده (است)	جنوب‌شرقی	طرح ایوان‌دار
دوره پهلوی اول	حذف حیاط اندرونی و توجه به فضای بیرون ساختمان، آغاز تأثیرپذیری از معماری غربی	گره‌کاری، آجری، کتیبه‌نگاری، کاشی در ساختمان‌های آموزشی	آجر، سنگ، چوب، ماسه، خشت، گچ در بعضی بناها سیمان و فلزات	۳۰ درصد	ورود مستقیم به حیاط و در داخل هال	طاق‌نمای ساده	جنوب‌شرقی	تجمع بنا در یک ضلع حیاط

و دارای طبقات بیشتری نسبت به قبل بودند. فضای اندرونی محو می‌شود. ورود مستقیم به حیاط و ارتباط طبقه فوقانی از طریق پله‌هایی است که بلافاصله بعد از ورود به طبقه همکف ایجاد شده‌اند. ابعاد اتاق‌ها و تزئینات بناها به حداقل می‌رسد و بیشترین توجه در نمای اصلی به صورت تزئینات آجری بروز می‌کند. تأکید بر تزئینات در نمای بیرونی ساختمان و در خط آسمان بنا اهمیت پیدا می‌کند. از لحاظ مصالح بیشتر آجر، سنگ، خشت و چوب بود.

الگوهای فرهنگی و اجتماعی بر ساخت گونه‌های خانه‌های این شهر تأثیر بسزایی داشته است؛ در گونه‌های اول تا سوم خانه‌های تاریخی اردبیل که از لحاظ تاریخی به دوره قاجار و اواخر آن می‌رسد. مباحثی مانند: تأکید بر درون‌گرایی در پلان، به‌کارگیری و نصب کوبه و حلقه، کاربرد هشتی و دالان و یا دهلیز، رعایت سلسله‌مراتب برای دسترسی به فضاهای گوناگون خانه، حیاط مرکزی، اصل نفوذپذیری بصری در خانه‌های این شهر به خوبی اصل محرمیت در خانه‌ها را به خوبی نشان داده شده است.

رتبه‌بندی اجتماعی صاحب‌خانه‌ها با تفکیک فضاهای خصوصی، عمومی و اتاق خدمه و... در مقیاس کلان و در مقیاس خرد تزئینات پرتکلف و یا ساده در داخل و بیرون خانه‌ها، طبقه‌بندی اجتماعی صاحبان را به خوبی نشان می‌دهد.

نتیجه‌گیری

با توجه به بررسی‌هایی که از بناهای برجای مانده در بافت تاریخی شهر اردبیل به عمل آمده، این نکته قابل ذکر است که بسیاری از خانه‌های تاریخی در مقایسه با بناهای دیگر شهر تخریب و در معرض پاک‌سازی کامل قرار گرفته و فقط بخش معدودی که بیشتر خانه‌های اعیانی بوده، با مرمت و تغییر کاربری برجای مانده‌اند. عواملی مانند: استفاده از مصالح ناپایدار جوی، مانند چوب و خشت خام که فاقد استحکام بوده‌اند؛ هم‌چنین طرح‌های توسعه شهری به‌ویژه در محدوده بافت تاریخی شهر، باعث شده که روند تخریب‌ها بیشتر اثر بگذارند. خانه‌هایی که هم‌اکنون باقی مانده، از لحاظ تاریخی به دوره‌های قاجار و پهلوی اول تقسیم شده است. از لحاظ کلی باید گفت که غالب اصلی بناها متناسب با اوضاع اقلیمی و فرهنگی و اجتماعی شهر شکل گرفته‌اند. تأثیر اقلیم بر بناها را می‌توان به صورت جهت‌گیری مناسب پلان خانه‌ها در تقابل با بادهای سرد منطقه و هم‌چنین موقعیت تالار اصلی متناسب با جهت خورشید و تأمین حرارت لازم در ساختمان نام برد. فضای بازشوها بیشتر در قسمت تالار اصلی بوده، و مقیاس این فضاها به دلیل سرمای شدید شهر در اغلب سال، تا اندازه‌ای کوچک انتخاب شده است؛ هم‌چنین این قسمت حرارت لازم برای ساختمان تأمین می‌کند. عوامل فنی مؤثر خانه‌ها، پلان حیاط آن‌ها بوده که به صورت فشرده و تجمیع بناها حول محور این قسمت بوده که باعث عدم تماس و تأثیرپذیری از محیط خود شده و قسمت‌های مختلف بنا تحت تأثیر هوای سرد قرار نگیرند. خصوصی‌ترین فضای زندگی انسان، خانه بوده که این محل توسط فضاهای اندرونی و بیرونی تفکیک می‌شده و فضای هشتی در خانه‌ها

به‌عنوان پیش‌ورود به این قسمت‌ها قرار داشته است. این فضا در تمامی خانه‌های دوره قاجار کاربرد داشته است. پلان آن یا به‌صورت هشت ضلعی و یا چندضلعی بوده است. ورودی و سردر خانه‌ها، یکی از عناصر مهم خانه‌های این شهر محسوب می‌شود. این نوع از اجزای معماری خانه‌ها، نسبت به اجزای دیگر بنا تا حدودی سالم باقی است؛ زیرا علاوه بر این که به‌عنوان یکی عنصر ارتباطی با بیرون و درون خانه محسوب می‌شده، از لحاظ زیبایی بصری نیز شاخصی برای تشخیص ارزش هویت و معماری، هر ساختمان بوده، به‌همین دلیل سعی معمار بر این بوده که این قسمت را به بهترین شکل ممکن طراحی و استوار کند. یکی دیگر از اجزای خانه‌ها پله بوده، این قسمت به‌صورت یک عنصر شاخص در ساختار فضایی خانه‌ها در آمده و بیشتر در راستای محور اصلی و یا فرعی بناها قرار گرفته‌اند. در اواخر قاجار تا پایان دوره پهلوی این عنصر به‌صورت آشکار خانه‌ها خودنمایی کرده و تزئینات بیشتر روی نرده‌های چوبی آن انجام گرفته است؛ هم‌چنین تزئینات خانه‌های مورد بحث تابع رتبه اجتماعی صاحب‌خانه بوده است و بیشتر به گره‌کاری‌های آجری، آرسی‌ها، گچ‌بری و مقرنس محدود شده؛ هرچند تزئینات دیگری مانند تزئینات گیاهی و در بعضی از خانه‌ها کاربرد داشته است. مصالح به‌کار رفته در اکثر خانه‌های بررسی شده، در خود محل موجود بوده که از نظر اقلیمی مناسب بناها می‌باشد. مصالح خشت و چوب، بنا را از نفوذ هوای سرمای به داخل ساختمان نگه داشته است. کاربرد سنگ در ازاره بناها و دیوارچینی زیرزمین به‌کار می‌رفته که باعث عدم فرسایش بنا و کم‌شدن رطوبت به داخل بنا می‌شود.

تأثیرات فرهنگی و اجتماعی در دوره‌های مختلف بر شکل‌گیری خانه‌های اردبیل نقش اساسی داشته‌اند؛ الگوهای فرهنگی مانند: تأکید بر درون‌گرایی در پلان، به‌کارگیری و نصب کوبه‌ها و حلقه‌ها، کاربرد هشتی و دالان و یا دهلیز، رعایت سلسله‌مراتب برای دسترسی به فضاهای گوناگون خانه، حیاط مرکزی و اصل نفوذپذیری بصری با کارگیری بازشوها و تهمیدات به‌کار رفته در قسمت‌های مختلف که امکان دید مستقیم ناظر به درون را محدود می‌کند، به‌خوبی اصل محرمیت در خانه‌های سنتی شهر اردبیل نشان داده شده است. در دوره پهلوی حوزه‌های اندرونی و بیرونی باهم تلفیق شده‌اند و به‌صورت بیرونی درآمد‌اند و به‌تبع آن، خانه‌ها از اصل محرمیت دوره شدند.

تفکیک فضاهای ساختمانی در مقیاس کلان با چند قسمت بیرونی و درونی و فضای خدماتی و در مقیاس خرد، با تزئیناتی پرتکلف و یا ساده، نشان از رتبه‌بندی اجتماعی صاحب‌خانه‌ها می‌رساند. در خانه‌های دوره پهلوی در الگوهای فرهنگی و اجتماعی تغییرات عمده‌ای به‌وجود آمد، تقلید از غرب در مواردی چون: حذف حیاط اندرونی و استفاده از پله‌های داخلی به‌صورت آشکار و بر روی محور میانی خانه، قابل مشاهده است.

در مجموع می‌توان خانه‌های تاریخی این شهر را از لحاظ کالبدی و تزئینی به چهار گونه تقسیم‌بندی کرد؛ دوره قاجار با فرم درون‌گرایی، شامل گونه اول؛ خانه‌هایی با طرح حیاط صلیبی‌شکل، با بافت فشرده و تودرتو؛ گونه دوم؛

خانه‌های چند قسمتی با چند حیاط و یا نمای اصلی؛ در دو مورد در کنار فضاهای تجاری. گونه سوم: خانه‌هایی با طرح ایوان دار با داشتن تناسب بازشوی بزرگ؛ و گونه چهارم: در دوره پهلوی اول با فرم برون‌گرایی، بناهایی با استقرار توده حجمی در یک سمت بالاتر از سطح حیاط، با تأکید بر اهمیت به نمای بیرونی بنا.

سپاسگزاری

نگارندگان، در پایان از تمامی مسؤولین محترم اداره میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان اردبیل، به خصوص کارکنان بخش باستان‌شناسی در تهیه اسناد و کمک در بررسی خانه‌ها، نهایت تشکر و قدردانی نمایند.

کتابنامه

- آرشیو اسناد اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان اردبیل.
- ابن حوقل، ۱۳۶۶، سفرنامه ابن حوقل. ترجمه جعفر شعار (جلد ۲)، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- ابن خلدون، ابوزید عبدالرحمن بن محمد، ۱۳۶۸، تاریخ ابن خلدون. ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- بی‌نام، ۱۳۸۷، «برنامه راهبردی، حفظ و احیای بافت باارزش فرهنگی، تاریخی شهر اردبیل». سازمان بهسازی و نوسازی شهر اردبیل، اردبیل: ایوان نقش جهان.
- پیرمحمدی، محمد؛ رفیعی، وحید، ۱۳۹۴، «تأثیر عوامل اقلیمی در طراحی ساختمان و راه رسیدن به طراحی پایداری». همایش ملی عمران و معماری با رویکردی بر توسعه پایدار، فومن: دانشگاه آزاد اسلامی واحد فومن و شفت.
- جامعی، بیوک، ۱۳۷۹، نگاهی به آثار و ابنیه تاریخی اردبیل. اردبیل: بیوک جامعی.
- جی‌زد براون، مارک دی کی، ۱۳۸۶، طراحی اقلیمی در معماری. ترجمه سعید آقایی، تهران: پرهام نقش.
- حسینی، علی؛ فروتن، منوچهر؛ صالحی، سعید، ۱۳۹۷، «گونه‌شناسی خانه‌های سنتی اراک». نشریه معماری و شهرسازی آرمان‌شهر، شماره ۱۱ (۲۵)، صص: ۲۷-۴۴.
- حموی، یاقوت، ۱۳۸۷، معجم البلدان. ترجمه منزوی، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.
- خاکپور، مزگان؛ انصاری، مجتبی؛ طاهرینیان، علی، ۱۳۸۹، «گونه‌شناسی خانه‌های بافت قدیم شهر رشت». هنرهای زیبا- معماری و شهرسازی، شماره ۲ (۴۱)، صص: ۲۹-۴۲.
- زیادی، رضا، ۱۳۸۹، «چارچوب استراتژیک مدیریت بصری بافت‌های تاریخی؛ نمونه موردی بافت تاریخی شهر اردبیل». پایان‌نامه برای گرفتن درجه کارشناسی‌ارشد، دانشگاه هنر اصفهان، دانشکده معماری و شهرسازی.

- سلطان زاده، حسین؛ قاسمی‌نیا، مازیار، ۱۳۹۰، «گونه‌شناسی ساختار کالبدی-کارکردی معماری مسکونی استان گلستان». نشریه معماری و شهرسازی آرمان شهر، شماره ۴ (۷)، صص: ۱-۱۵.
- سلطان زاده، حسن، ۱۳۷۲، فضاهای ورودی در معماری سنتی ایران. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- سلطان زاده، حسن، ۱۳۹۶، خانه در فرهنگ ایرانی «مفاهیم و بعضی از کاربردها». تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- شاطریان، رضا، ۱۳۹۲، اقلیم و معماری. تهران: ناشر سیمای دانش.
- صفری، بابا، ۱۳۷۱، اردبیل در گذرگاه تاریخ (جلد ۱ و ۳)، اردبیل: دانشگاه آزاد اسلامی.
- طاهری‌سرمد، فائزه؛ عینی‌فر، علیرضا؛ شاه‌چراغی، آزاده، ۱۳۹۸، «مقایسه تطبیقی گونه‌شناسی سازمان فضایی و عناصر کالبدی دوره‌های قاجار و پهلوی خانه‌های سنتی شهر کرمانشاه». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، سال ۹، شماره ۲۳، ۱-۱۶۸.
- قاسمی‌سیچانی، مریم؛ معاریان، غلامحسین، ۱۳۸۹، «گونه‌شناسی خانه‌های دوره قاجار در اصفهان». هویت شهر، ۵ (۷)، صص: ۹۴-۸۷.
- قبادیان، وحید، ۱۳۹۳، ابنیه سنتی ایران. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- پیروزحناچی، پیروز؛ فرح‌بخش، مرتضی؛ غنایی، معصومه، ۱۳۹۶، «گونه‌شناسی خانه‌های تاریخی بافت قدیم شهر مشهد، از اوایل قاجار تا اواخر پهلوی». نشریه مطالعات معماری ایران، شماره ۱۲، صص: ۹۷-۱۱۶.
- معاریان، غلامحسین؛ هاشمی طغراجردی، مجید؛ حمزه‌نژاد، مهدی، ۱۳۹۱، «بازشناسی روش آموزشی تاریخی تکاملی مدرسه موراتوری در کارگاه طراحی مجموعه‌های مسکونی». نشریه فناوری و آموزش، مهدی ۳ (۶)، صص: ۲۴۳-۲۵۵.
- معاریان، غلامحسین؛ طبرسا، محمدعلی، ۱۳۹۲، «گونه و گونه‌شناسی معماری». انجمن علمی معماری و شهرسازی ایران، شماره ۶، صص: ۱۱۴-۱۰۳.
- هدایتی، محمود محمد، ۱۳۹۱، تاریخ شهر و شهرداران اردبیل. اردبیل: دانشگاه محقق اردبیلی.
- یوسفی‌تذکری، مسعود، ۱۳۸۴، «طرح پژوهشی با عنوان: بررسی الگوی مسکن در گذشته و حال در استان اردبیل (نگاهی به خانه‌های تاریخی اردبیل)». اردبیل: دانشگاه محقق اردبیلی.
- محمدحسینی، پریسا؛ جوان‌فروزنده، علی؛ جهانی دولت‌آباد، اسماعیل؛ حیدری، علی‌اکبر، ۱۳۹۸، «تحلیل نقش روش زندگی طبقات اجتماعی در الگوی مسکن؛ نمونه موردی: خانه‌های اواخر دوره قاجار و اوایل پهلوی در اردبیل». باغ نظر، شماره ۷۶ (۷۶)، صص: ۳۱-۴۴.
- خاکپور، مژگان؛ انصاری، مجتبی؛ شیخ‌مهدی، علی؛ طاووسی، محمود، ۱۳۹۴، «ویژگی‌های اجتماعی-فرهنگی مسکن بومی». مسکن و محیط روستا، شماره ۱۴۹، صص: ۱-۳۰.

- معماریان، غلامحسین، ۱۳۸۴، سیری در مبانی نظری معماری. تهران: سروش دانش.

- غفوریان، میترا؛ حصاری، الهام؛ پی‌سخن، مینا، ۱۳۹۵، محرمیت در معماری خانه‌های سنتی بوشهر. قزوین: جهاد دانشگاهی.

- Polyzoides, S.; Sherwood, R. & Tice. J., 1992, *Courtyard Housing in Los Angeles: A Typological Analysis*. Princeton, Architectural Press

- Plunz, R., 2016, *A History of Housing in New York City*. Columbia University Press. revised edition.

- Holl, S., 1995, *Pamphlet Architecture (Book 9): Rural and Urban House Types in North America*. Princeton Architectural Press.